

e-ISSN: 2536-4596

KARE- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi

KARE- International Comparative Journal of Literature, History and Philosophy

Başlık/ Title: Yu-yang Tsa-tsu'nun Derleme Özellikleri ve Türkler İle İlgili Rivayetler

Yazar/ Author

Gürhan Kirilen

Melike Kirilen

ORCID ID

0000-0002-1599-1316

0000-0002-6086-480X

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 19 Mayıs / May 2022

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 21 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Uluslararası İndeksler/International Indexes

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

DRJI

EuroPub

MLA
International
Bibliography

Index Copernicus: Indexed in the ICI Journal Master List 2018 Kabul Tarihi /Acceptance Date: 11 Dec 2019

MLA International Bibliography: Kabul Tarihi /Acceptance Date : 28 Oct 2019

DRJI Directory of Research Journals Indexing: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 14 Oct 2019

EuroPub Database: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 26 Nov 2019

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Yazar: Gürhan Kirilen*
Melike Kirilen**

YU-YANG TSA-TSU'NUN DERLEME ÖZELLİKLERİ VE TÜRKLER İLE İLGİLİ RİVAYETLER

Özet: Çince kaynaklar erken Türk tarihi açısından bol miktarda veri sağlamaktadır. Verilerin belirli sorular çerçevesinde değerlendirilmesi sayesinde ülkemizde, İslam öncesi Türk tarihinin çeşitli yönleri hakkında zengin bir yazın külliyatı oluşmuştur. Ancak kaynaklardan elde edilen bilgiler çoğunlukla doğrudan alınmakta, bilginin bulunduğu bağlamın değerlendirilmesi sınırlı bir şekilde yapılmaktadır. Oysa Çince metinler üslup ve içerik özellikleri bakımından farklılıklar sergilemektedir. Bu nedenle dış değerlendirme yanında iç tenkidin de derinlikli yapılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu makalede *Yu-yang Tsa-tsu* adlı eserde karşımıza çıkan Türklerle ilgili rivayetler incelenmiştir. MS 9. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen *Yu-yang Tsa-tsu*'da geçen Türklerle ilgili ilk rivayet, diğer kaynaklardan sadece *T'ai-p'ing Kuang-chi* içinde karşımıza çıkmaktadır. Bu rivayet Türklerle ilgili farklı bir köken anlatısı sunmakta, diğer kaynakların ortaya koyduğu çerçevenin dışında birtakım özellikler sergilemektedir. Bu çalışmada, söz dizimi ve dilbilgisi açısından yoruma açık olan bu rivayetin olası tercüme imkânları ele alınmış ve içerik ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Buna göre rivayette geçen She-mo, She-li Hai Shen (She-li Göl Ruhü) ve Hai Shen Nü'nün (Göl İlahesi) üç farklı karaktere işaret ettiği görülmüştür. İlgili rivayet, diğer köken efsaneleri gibi bir boy evliliği anlatısı olarak incelenmiş ve Ch'i-pi boyu mensuplarının mezar kitabelerinden elde edilen verilerle birlikte değerlendirilmiştir. Bunun yanında *Yu-yang Tsa-tsu*'da geçen bir diğer anlatı da, farklı kaynaklarda bulunan ilgili bölümlerle bir arada ele alınmıştır. Eserin derleme özellikleri göz önünde bulundurulurken klasik Çin yazınının sağladığı motifler incelemeye dahil edilmiştir. Eserin genel yazın özellikleri yanında Türklerle ilgili rivayetlerin geçtiği pasajların tahlili yeni sorulara kapı aralamaktadır. Eserde, She-li, Ku-chan ve Ni-shih-tu gibi ayrıntıların yer alması, She-mo rivayetinin hemen ardından Kırgızların kurt soyundan olmadığının belirtilmesi gibi hususlar, yazar Tuan Cheng-shih'nin Türkler hakkında malumat sahibi olduğunu ve bilinenin dışında anlatılara yer verdiğini ortaya koymuştur. İlgili pasajların değerlendirilmesi sayesinde, eserin derleme özellikleri ile rivayetlerin gerçekçiliği konusunda daha net bir çerçeve çizme imkânı oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yu-yang Tsa-tsu, She-mo, She-li Hai, Türeyiş efsaneleri.

COMPILATION FEATURES OF YU-YANG TSA-TSU AND NARRATIVES ON TURKS

Abstract: Chinese sources provide abundant data on early Turkic history. Thanks to the improvement of the databases of certain quality and permanence, a promising literature has been developed about the features of pre-Islamic Turkish history. However, the information obtained from these sources are mostly taken directly and the context in which the information is found is evaluated limitedly. And yet, Chinese texts exhibit different characteristics in terms of their content and style. Therefore, in addition to external criticism, the need for internal study grows. The first narrative concerning Turks in *Yu-yang Tsa-tsu*, which is thought to have been written in the 9th century, can also be found in *T'ai-p'ing Kuang-chi*. It introduces a different story of origin regarding the Turks and has some features that are not present in other sources. In this study we have tried to approach various possible interpretations for this grammatically open ended text and discuss its content in detail. She-mo, She-li Hai Shen (The Spirit of Lake

* Gürhan Kirilen, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sinoloji Anabilim Dalı Doç. Dr., kirilen@ankara.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-6086-480X

**Melike Kirilen, Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Genel Türk Tarihi, Orcid No: 0000-0002-6086-480X.

She-li) and Hai Shen Nü (Lady of the Lake) can reflect three different characters. Thus, we have further analyzed the narrative in the context of a marriage between Turkic tribes and discussed the relevant data found in tomb epitaphs of some Ch'i-pi tribesmen. In addition, we have reviewed another passage about Turks in Yu-yang Tsa-tsu comparatively. Alongside general literary characteristics of the work itself, the analysis of the narratives on Turks raises new questions. In addition to details such as She-li, Ku-chan and Ni-shih-tu, the fact that the writer Tuan Ch'eng-shih states the Kirgыз are not of wolf lineage, right after the myth about She-mo, might indicate he had some knowledge of Turks and in line with the nature of his work, simply included some different or unusual stories.

Keywords: Yu-yang Tsa-tsu, She-mo, She-li Hai, Turkic myths of origin.

Giriş

Tuan Ch'eng-shih (803?-863) tarafından, muhtemelen 860 yılında kaleme alınan¹ *Yu-yang Tsa-tsu* (*Yu-yang'ın Karışık Tezgâhı* 酉陽雜俎)² günümüzdeki hâliyle 30 tomardan oluşmaktadır. Bitki örtüsü, hayvanlar, eşyalar, tapınaklar, masallar, korku hikâyeleri, çeşitli âdetler, bazı yabancı halklar, inançlar, dövmeler, yiyecekler ve içecekler gibi hususlarda geniş bir içeriği bulunan eserin, Tuan Ch'eng-shih'nin duyduğu, okuduğu veya bizzat gördüğü şeyler sonucunda ortaya çıktığı söylenmektedir.³ *Yu-yang Tsa-tsu*'nun elimizde bulunan 1617, 1781, 1877 ve 1931 tarihli nüshaları örtüşmektedir. İstisnai birkaç yazım farkı, anlatımı değiştirecek türden değildir.

Yu-yang Tsa-tsu adı aslen bir dağdan gelmektedir. Bu dağ bugün Ho-nan Eyaleti'nin Yüen-ling 沅陵 yöresinin yakınındaki Hsiao-yu Dağı'dır. Burada bulunan bir mağara, yüz yıllar boyunca Taocu metinlerin saklandığı bir depo görevi görmüştür. "Yu-yang" içinde geçen "yang" ise "güney" demektir ve Yu Dağı'nın güneyinde yer alan bu mağaraya işaret etmektedir. "Tsa-tsu" ifadesindeki ilk im "karışık", ikincisi "tezgâh" manasındadır. Garip ve karışık hikâyelerin derlendiği bir tezgâh çağrışımıyla *Yu-yang Tsa-tsu* türdeşi pek çok eser arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

¹ Denis Sinor, "The Legendary Origin Of The Turks", *Folklorica: Festschrift For Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Zygas; Peter Voorheis, (Bloomington- Indiana Press, 1982) 223-257.

² *T'ai-p'ing Yü-lan* adlı eserin 49. tomarında, Liu Sung hanedanı döneminden (420-479) Sheng Hung-chih'nin *Ching-chou Kayıtları* 荊州記 adlı eserinden şöyle bir alıntı yapılmıştır: "Hsiao-yu Dağı'ndaki mağarada bin tomarlık bir kitap vardı, efsaneye göre Ch'in [hanedanı] insanları bundan [çalışıp] öğreniyorlardı [ve] o yüzden bunu [burada] muhafaza ettiler." Bu kayıt dolayısıyla, sonraları "Yu-yang" ifadesi kadim zamanlardan kalan nadir metinler manasında bir metafor olarak kullanılmıştır. Bakınız, Li Fang, *T'ai-p'ing Yü-lan* 太平御覽, Chung-hua Shu-chü (Pekin 1995) 49/239.

³ Carrie E. Reed, "Motivation and Meaning of a 'Hodge-podge': Duan Chengshì's Youyang Zazu", *The Journal of the American Oriental Society* 123 no. 1 (2003) 121-145.

Yu-yang Tsa-tsu'nun önsözünde yazar bu eserin bir “*chih-kuai* 志怪” olduğunu dile getirmektedir.⁴ Bu kelimenin sözlük anlamı: “1. acayip şeyleri kaydetmek, 2. ruhlar ve iblislerin biyografilerinin kaydedildiği kitaptır” ve edebi bir tür olarak da kısaca “içeriği doğüstü varlıklardan oluşan roman” şeklinde tanımlanmaktadır. *Yu-yang Tsa-tsu*'daki korku hikayeleri üzerine bir doktora tezi bulunan Lin Wang, “anomali rivayetleri” veya “tuhafliklara dair kayıtlar” olarak da bilinen bu edebiyat türünün anormal ve doğüstü şeylere ithaf edildiğini dile getirmektedir.⁵ “Tuhaf” sözcüğünün daha geniş bir açıdan ele alınması gerektiğini savunan Lin, *Yu-yang Tsa-tsu*'nun içeriğinin dünyevi tuhafliklardan, doğüstü tuhafliklara değişiklik gösterdiğini belirtir.

1. *Yu-yang Tsa-tsu*'nun⁶ Seçme ve Derleme Özellikleri

Özellikle T'ang döneminin edebi çevrelerinde “tuhafliklarla” ilgili yazının çok popüler olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Karl S.Y. Kao, T'ang döneminde bu yazın türünün dikkat edilmesi gereken bir özelliğini şöyle dile getirmektedir:

Anomali hikâyeleri yazmakla iştigal eden çoğu T'ang edebiyatçısı için doğüstü şeylerin gerçek olup olmadığı parantez içinde bir soru hâline gelmiş veya yalnızca önemsiz bir edebi kaygı öznesi olmuştur. Metnin sonuna, âdet gereği, hikâyenin “belgelere dayalı olma” özelliği taşıdığını beyan eden bir iddia

⁴ Tuan Ch'eng-shih 段成式, *Yu-yang Tsa-tsu Cheng Hsü-chi* 酉陽雜俎正續集, (Sao-yeh Shan-fang, Shanghai 1931); Tuan Ch'eng-shih 段成式, *Yu-yang Tsa-tsu Cheng* 酉陽雜俎, (Ssu-k'u Ch'üen-shu, Pekin 1781).

⁵ Lin Wang, *Celebration Of The Strange: Youyang Zazu And Its Horror Stories*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Georgia 2012) 1.

⁶ Bu makalede tarih çalışmalarında yaygın olan Wade-Giles transkripsiyonu kullanılmıştır.

⁷ “Ch'uan-ch'i” günümüzde efsane, fantastik yazın veya kısa hikaye gibi anlamları olan bir kelime olsa da, aynı zamanda “tuhaflikları” konu alan bir yazın türüdür. Lin Wang'ın aktardığı üzere, Yüan döneminden Yü Chi, T'ang dönemi edebiyatçılarından “tuhafliklara” yönelik ilgisini şöyle dile getirmiştir: “T'ang [dönemi] edebiyatçıları [arasında] klasikleri, sanatları [ve] Taoculuğu [iyi] bilenler azdı, yalnızca kulağa hoş gelen sözcüklere ehemmiyet verirlerdi. Boş zamanlarında, vakit öldürürken gizemli ve garip şeyler (veya gizemli yaratıklar; gizemli ve tuhaf şeyler) ve karşılaşmalar hayal eder, kendilerinden geçerek yeteneklerini bu meselelere [vakfederlerdi. Bunları] şiirlerinin ve yazılarının merkezine koyarlardı. Arkadaşlarıyla buluştuğlarında her biri yazılar kaleme alarak birbirlerini eğlendirirdi [ve bunların] gerçek hadiseler olması gerekmezdi, bunlara “ch'uan-ch'i” derlerdi.” Akt. Lin, *Celebration Of The Strange*, 11.

eklediklerinde dahi, yazarların esas ilgisi, konuya/özneye edebi temsil kazandırmaya yönelmiştir.⁸

Lin Wang da aynı şekilde, T'ang edebiyatçıları için tuhafıklar hakkında yazmanın artık gerçeklere dayanma odaklı olmadığını, daha ziyade tuhafıkları tasvir etmek ve yazı becerilerini denemek için edebi bir uğraş olduğunu dile getirmektedir.⁹ *Yu-yang Tsa-tsu'nun* yazarı Tuan Ch'eng-shih da eserin önsözünde şöyle der:

... Tadı yavan bir et yahnisli [gibi olan] Şarkılar Klasiği (Shih-ching) ve Belgeler Klasiği'nden (Shu-ching) farklı olarak; tarih [kurban törenlerinde] sunu [yapılan] et gibidir [ve] felsefe [de] [çeşnili] et ezmesi gibidir. [Fakat yalnızca] kızarmış baykuş [ve pişmiş] kaplumbağa aşı [gibi ağır et yemekleri varsa, insan] çatalı¹⁰ nasıl eline alır?¹¹ Şüphesiz, emek [verip] hicap duymadan [kaleme aldığım bu eser, garip hikâyelerden oluşan] Chih-kuai Hsiao-shuo¹² [türünde bir] kitap [olmakla] smurludur. Bilgim geride kalmaktadır, sözlerim uzundur [ve üzerine de] derinlemesine kafa yormadım. Gerçek bir ejderhanın övgüsüne mazhar olan Ts'ui Yin [gibi] değilim¹³ [ve] K'ung Chang'ın kaplan çizmesi [gibi, benimle de] alay edebilirler.¹⁴ Karnımın tok olduğu boş vakitlerimde, hatırımdaki [şeyleri] kaydedip "Yu-yang Tsa-tsu" adını verdim. Toplam 30 bölüm, 20 tomar hâlinindedir; [fakat] burada tadını veremedim.¹⁵

⁸ Kao, Karl S. Y., "Projection, Displacement, Introjection: The Strangeness of Liaozhai Zhiyi," *Paradoxes of Traditional Chinese Literature*, (Hong Kong: Chinese Uni. Press 1994), 200. Akt: Lin, *Celebration Of The Strange*, 13.

⁹ Lin, *Celebration Of The Strange*, 13.

¹⁰ Orijinal metinde çatal yerine "yemek çubuğu" sözcüğü kullanılmıştır.

¹¹ İnsanın içinden yemeğe başlamak gelmez. Yani büyük bir ağırlığı olan tarih gibi alanlardaki eserler dışında kalan yazına da, bir diğer deyişle "hafif yemeklere" de ihtiyaç vardır.

¹² "Hsiao-shuo, 小□" günümüzde "roman", "kurgu" anlamına gelen bir sözcük olsa da, geçmişte edebi bir tür olarak içeriği ve özellikleri hususunda genelleme yapabilmek Çin edebiyatının tarihi gelişimine hâkim olmayı gerektirmektedir.

¹³ Ts'ui Yin 崔駟, Doğu Han hanedanı döneminde yaşamış bir önemli yazar ve alimdir. Ts'ui Yin'in edebi yeteneğinden etkilenen ve onu general To Hsien'e tavsiye eden Han hükümdarı, To Hsien'e şöyle der: "Pan Ku'yu sevip, Ts'ui Yin'i göz ardı etmeniz She Bey'in ejderha sevgisi [gibi] olur..." Bakınız, Fan Yeh, *Hou Han Shu*, (Pekin 1988) 52/1719. "She Bey'in ejderha sevgisi" ifadesi ile, milattan önce yaşamış ve *Dağlar Ve Denizler Klasiği* ile *Örnek Hanımların Biyografileri (Lieh-nü Chuan)* gibi eserlerin de derleyicisi olan Liu Hsiang'ın derlediği *Hsin-hsü* adlı eserde geçen bir hikayeye atf yapılmaktadır. Buna göre, ejderhaları çok seven ve her fırsatta ejderha resmi yapan bir adam, karşısına gerçekten bir ejderha çıkınca korkudan titreyerek saklanmıştır. Bakınız, Lin, *Celebration Of The Strange*, 60.

¹⁴ K'ung Chang 孔璋 gibi ünlü bir Doğu Han şairi olan Ts'ao Chih 曹植, K'ung Chang'ın yeteneği hususunda, kaplan çizmek isteyip de köpek çizbildiği benzetmesini yaparak alay etmiştir. Bakınız, Lin, *Celebration Of The Strange*, 61.

¹⁵ Tuan, *Yu-yang Tsa-tsu*, s.1

Yu-yang Tsa-tsu'nun elimizde bulunan nüshalarında aynı şekilde karışımıza çıkan Türkler ile ilgili rivayetler, dördüncü tomarın 1a -2b sayfalarında yer almaktadır. “Yabancı Topraklar” başlığını taşıyan dördüncü tomar, genel olarak yabancı ülkelerle ilgili karışık rivayetlerin derlendiği bölümdür. Tomarın hemen başında eserin geneline yayılmış olan edebi üslup tekrar karışımıza çıkmaktadır. Dört yön ve merkezle birlikte dünyayı beş unsur ile açıklama geleneğine uygun farazi bir tanımlama görülmektedir:

Doğu memleketinde insanların burunları büyüktür, [temel] boşluk¹⁶ gözlerine ulaşır, direnç [ve] kuvvetleri buna bağlıdır. Güney memleketlerinde [ise] insanların ağızları büyüktür, boşluk kulaklarına ulaşır. Batı memleketlerinin insanların yüzleri büyük olur, boşluk burunlarına ulaşır. Kuzey memleketlerinin insanların boşluğu ise yin'e (sırtlarına) varır. Merkezdeki insanların boşluğu ise ağızlarından geçer.

Wu-chi halkı mağaralarda yaşar [ve] toprak yer. Bu insanlar öldüğünde kalpleri çürümez, onu gömerler [ve] yüz yıl sonra [kalp] insana dönüşür. Lu halkının dizleri çürümez, onu gömdüklerinde 120 yıl sonra insana dönüşür. Hsi halkının [ise] karaciğeri çürümez, gömüldükten sekiz yıl sonra insana dönüşür...

Bu garip anlatının ardından Türkler ile ilgili iki paragraf dikkat çeker. Buradakinden başka, diğer kaynaklar arasında *T'ai-p'ing Kuang-chi*¹⁷ ile çok daha geç dönem eserlerde geçen ve tamamının *Yu-yang Tsa-tsu*'dan alındığı anlaşılan rivayet şöyledir:¹⁸

Türklerin “Gölün Ruhü¹⁹ She-mo She-li” denilen atası, A-shih-te Mağarası'nın batısında idi.²⁰ She-mo olağanüstü [güç ve özelliklere]²¹ sahipti ve Göl Ruhü'nun

¹⁶ “Boşluk 竅” geleneksel tıpta da kullanılan bir terimdir. Buradaki anlamı “kilit” ya da “kavrama noktası”dır.

¹⁷ *T'ai-p'ing Kuang-chi'deki* bu pasajı Gökçen Kapusuzoğlu tercüme etmişti. Bknz. Kapusuzoğlu, *Tai-ping Derlemesinde Türkler*, (Ankara: Gece Kitaplığı 2017).

¹⁸ Bu bölümün tercümesi daha önce İhsan Erkoç tarafından da yapılmıştı. Bunun yanında She-mo'yu Tibet kaynaklarındaki Zha-ma Kha-gan ve Öngin Yazıtı'nda geçen Yama Kağan ile yana getiren İhsan Erkoç, tarihsel bir kişilik olma ihtimalini ilgili literatürün ayrıntılarına inerek değerlendirmiş ve uzmanların görüşlerini tartışmıştır. She-mo gibi Yama ve Zha-ma'nın tarihsel figür olmaktan çok “fatih ata” motifi ile anlaşılmasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşmıştır. Bu konu ile ilgili ayrıca bknz. Erkoç 2018; Türk Mitlerindeki Motifler (VI-VIII. Yüzyıllar), *Journal of Old Turkic Studies*, Vol. 1/1 (winter) 2017, s. 36-75; “Efsanevi Türk Hükümdarı Yama Kağan ve Türk Mitolojisinde Fatih Ata Motifi”, 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri: Gelenek Görenek ve İnançlar, (Ankara: 2018) 158-169.

¹⁹ Bugünkü karşılığı “deniz” olmakla birlikte, eski kullanımlarında “göl” olan “hai 海” imi kullanılmıştır. “Hai-shen 海神” kelimesi modern sözlüklerde: “Efsanelerde denizlerin hâkimi olan kutsal varlık/tanrı” olarak açıklanmaktadır. Fakat, “shen 神” imi tek başına “Tanrı”, “ruh” ve hatta “tanrısal varlık” veya daha genel olarak “doğüstü varlık” ve “kutsal” gibi manalar

Kızı²² her gün [hava] kararırken ak [bir] geyikle She-mo'yu karşılayıp göle girer, [gün] ağarmıca [onu] uğurlardı. [Bu durum] on yıllarca devam etti. Sonraları boy büyük bir ava çıkacak oldu [ve] geceleyin Gölün Ruhu, She-mo'ya şöyle dedi: "Yarın av sırasında, senin atalarının dünyaya geldiği mağaradan altın boynuzlu [bir] ak geyik çıkacak, bu geyiği sen vurursan bizimle geliş gidişin gerçeğe dönüşecek, vuramazsan mukadderat sona erecek." Ertesi gün [She-mo] av sahasına geldiğinde, beklediği gibi [atalarının] doğduğu mağarada altın

taşmaktadır. Bu rivayet özelinde herhalde A-shih-te Mağarası'nın batısına hâkim olan ve kendisine birtakım doğaüstü özellikler atfedilen bir figür söz konusudur. Metnin devamında ise She-mo'nun da doğaüstü özelliklere sahip olduğu ayrıca dile getirilmektedir fakat ona kutsallık atfetmekten ziyade müstesna bir insan gibi resmedilmektedir. Bu bakımdan "göl" ile ilişkilendirilen "doğaüstü varlığı", "ruh" veya "iye" olarak düşünmek mantıklıdır. Zira bildiğimiz anlamda "tanrı" için geleneksel Çince yazında, "t'ien-ti: gök hükümdarı" ve "shang-ti: yüce hükümdar" gibi ifadeler yer alır. "Shen" ise kutsallık manası içermekle beraber, cinler, iblisler ve perilerin dahil olduğu "kui-shen" kategorisine dahildir.

²⁰ Virgül eklenmeden okunduğunda tercüme bu şekilde oluşmaktadır. Ancak, mantıksal bir tutarlılık gözetildiğinde She-mo ve She-li Hai-shen'in iki farklı ad olması gerektiği ortaya çıkar. Bu cümlelerin muhtemel çevirileri aşağıda ayrıca ele alınmıştır.

²¹ She-mo'nun sahip olduğu "doğaüstü/mucizevi" şeyin ne olduğu metinde belirtilmediğinden "güç" veya "özellik" olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu ifade "tuhaf, doğaüstü, mucizevi [güçlere/özelliklere] sahipti" şeklinde de tercüme edilebilir.

²² Bir kelime olmayan "海神女 hai-shen nü" ifadesi "Gölün Dişi Ruhunu", "göldeki doğaüstü dişi varlık" veya "神女, (shen-nü tanrıça)" kelimesi temelinde "Gölün Tanrıçası" şeklinde tercüme edilebilir. Örneğin, Çin mitolojisinde Wu Dağı'nın 巫山 tanrıçası olan Yaoji, "Wu-shan shen-nü, 巫山神女" olarak anılmaktadır. Öte yandan "海神, hai-shen" sözcüğü de "Deniz/Göl Tanrısı" anlamına geldiğinden bazı araştırmacılar bu rivayette bir göl tanrısının (hai-shen 海神) kızından (nü 女) söz edildiğini düşünerek bu doğrultuda çeviri yapmışlardır. Yu-yang Tsa-tsu'dan bir asır kadar önce kaleme alınan Ch'i-pi Sung'un mezar kitabesindeki: "Atası Gölün Hanımı'nın oğludur, çölün kuzeyindeki Ötüken Dağı'ndan neşet etmişlerdir" cümlesinde, "hai 海" ve "nü 女" imlerini ayrı ayrı değerlendirerek "Gölün Hanımı" olarak yorumladığımız "hai-nü 海女" ifadesi kullanılmıştır. Bakınız, Tai Liang-tso, *Hsi-yü Pei-ming Lu* 西域碑铭录, (Urumçi: Hsin-chiang Jen-min Ch'u-pan-she, 2013) 139. Fakat modern sözlüklere göre, bir kelime olarak "hai-nü, 海女"nın iki anlamı bulunmaktadır: 1- Efsanelerde Deniz Tanrısı'nın kızı. 2- Balıkçı ailesinin kızı. Ayrıca göle/denize dalıp balık, kabuklular ve yosun çıkarmakla uğraşan kadınlardan bahisle de kullanılır. Öte yandan *Chou Tarihi*'nde ve *Kuzey Tarihi*'nde I-chih-ni-shih-tu'nun iki eşinden bahsedilirken açık bir şekilde "Yaz tanrısının/ruhunun [ve] kış tanrısının/ruhunun kızları oldukları söylenir 云是夏神、冬神之女也" denilmektedir. Linhu, *Chou Tarihi*, Tom. 50, 908; Li, *Kuzey Tarihi*, Tom. 99, 3286. "海神女, hai shen nü" ifadesini Bahaeddin Ögel "dişi bir deniz tanrısı", Wolfram Eberhard "deniz ilahesi", Denis Sinor "göl ruhunun kızı (the daughter of the lake spirit)", Sun Hao (孙昊) "göl tanrısının kızı (the daughter of the Lake God)", Nobuo Yamada "tanrıçanın kızı (the goddess' daughter)" olarak tercüme etmiştir. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.1, (Ankara: TTK, 2014) 619; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, (Ankara: TTK, 1996) 86; Denis Sinor, a.g.m., 230; Nobuo Yamada, "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, 9, (1985) 244; Sun Hao, "Remarks on Sheli舍利 (Śar): From the Perspective of Politico-Cultural Interaction among the Türk, Khitan, and Mohe (Margal) Peoples", *Eurasian Studies*, (Pekin 2019) 197.

boynuzlu [bir] ak geyik belirdi [ve] She-mo maiyetini onun etrafını sıkıca kuşatmak [üzere] yolladı. [Geyik] atlayıp kuşatmadan kurtulacakken onu öldürüverdiler.²³ She-mo hiddetlendi, bunun üzerine A-erh²⁴ reisinin başını elleriyle aldı [ve] ayrıca yemin etti:²⁵ “Bunu öldürdükten²⁶ sonra Tengri’ye kurban etmek [için] insan lazım gelir.” Böylece A-erh boyu soyundan gelenleri seçip kurban sunmak üzere başlarını aldı. Şimdiye dek Türkler tuğa insan kurban etmek için genellikle hep A-erh boyundan [kişiler] seçip kullanmışlardır. She-mo, A-erh [reisinin] başını aldıktan sonra gün batımında geri döndüğünde Gölün Ruhu’nun Kızı She-mo’ya şöyle bildirdi: “Sen [başka bir] insanı ellerinle öldürdün, kanın kokusu çok pis, bu yüzden mukadder [ilişkimiz] sona erdi.”²⁷ Türkler[den] Zerdüş tannısına hizmet edenlerin²⁸ atalar tapınağı yoktur; keçeye biçim verip [bunu] deriden keselerde muhafaza ederler. Gittikleri yerlerde bunlara yağ [ve] çıra²⁹ sürer veya sııklara bağlar, dört mevsim bunlara kurban sunarlar.³⁰

Chien-k’un (Kırgız) boyu kurt soyundan değildir, atalarının dünyaya geldiği mağara Ch’ü-man Dağı’nın kuzeyindedir. Kendileri kadim zamanlarda³¹ bir ruhun [bir] inekle bu mağarada birleştiğini söyler.³² İnsanlarının saçları sarı, gözleri yeşil, sakalları kıızıdır. İçlerinden sakalları tamamen siyah olanlar, Han generali Li Ling ile askerlerinin torunlarıdır.³³

²³ Geyiği kimin veya kimlerin vurduğu açık değildir. Ancak She-mo’nun öfkelenerek A-erh ya da Ho-erh adıyla bilinen boyun başbuğunu öldürmesi onun ya da onun boyundan birinin yaptığını düşündürür. Altın boynuzlu ak geyiğin “okla öldürülmesi” ile She-mo’nun “kendi elleriyle” adam öldürmesi karşıt motiflerdir.

²⁴ A-erh (𐰽𐰺𐰍) sözcüğündeki “a, 𐰽” imi “ho” olarak da okunmaktadır.

²⁵ Bu ifade “onları [şöyle] diyerek uyardı” şeklinde de tercüme edilebilir.

²⁶ Burada geyiğin öldürülmesinden söz ediliyor olmalıdır.

²⁷ Tuan, *Yuyang Tsa-tsu*, 43

²⁸ Bu ifadenin “Türkler Zerdüş tannısına hizmet ederler” şeklinde tercümesi de dilbilgisi bakımından doğrudur fakat elbette cümlenin bu şekilde yorumlanmaması gerektiği ve eserin özü itibarıyla da burada bir zümrenin, istisnai ve farklı görülen âdetlerinden söz ettiği unutulmamalıdır. Bütün Türklere bu âdeti teşmil etmek yanlış olacaktır.

²⁹ Burada herhalde çıra reçinesi gibi bir maddeden söz edilmektedir.

³⁰ Burada kullanılan “ssu 祀” iminin bir diğer anlamı da tapınaktır.

³¹ “Kadim zamanlarda” ifadesiyle karşıladığımız “shang tai 上代” sözcüğü, “önceki nesil” veya “önceki nesiller” anlamına da gelmektedir.

³² Bu cümle “kendileri” yerine “kendisi” sözcüğüyle, yani mağarada dünyaya geldiği söylenen bu ata figüründen bahisle şu şekilde de tercüme edilebilir: “Kendisi önceki nesilden bir ilahın/ruhun/kutsal varlığın [bir] inekle bu mağarada birleştiğini söylerdi”.

³³ Tuan, *Yu-yang Tsa-tsu*, Tom. 4., 2-4.

1.1. Çin'de Mitolojik Geyik Motifi

Klasik Çince yazında geyik sık karşılaşılan sembollerdendir ve batı yönü ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Çince “geyik, lu 鹿” ve “iyi talih, lu 禄” sözcükleri sesteş olduğundan, terfi etmenin ve zengin olmanın da sembolüdür.³⁴ Dolayısıyla uğur resimlerinde, daha yüksek bir resmi makama terfi etmeyi simgelemek üzere, memur kıyafeti giyen bir adamın geyik yanında veya geyiğe binerken tasvir edildiği görülmektedir.³⁵ Bu anlamının yanında geyik uzun ömür sembolüdür.³⁶ Eski Çin’de gri geyiğin bin yıl, ak geyiğin bin beş yüz yıl, kara geyiğin ise iki bin yıl yaşadığı yönünde bir inanç olduğu ve uğur resimlerinde geyiğin genellikle uzun ömür ifade etmek üzere kullanıldığı belirtilmektedir.³⁷ Bunun yanı sıra, eskiden ak geyiğin bilge hükümdarların saltanatları sırasında ve ayrıca refah ve huzur zamanlarında görüldüğü yönünde de bir inanç bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁸ *Sung Tarihi*’nde “Ak geyik zeki hükümdarların [yönetimi] zamanında gelir” şeklinde bir kayıt bulunmaktadır³⁹ ve hemen ardından Han döneminden başlayarak bazı hükümdarların saltanat dönemleri ile ak geyiğin görüldüğü yerler sıralanmıştır.⁴⁰ Yine *Wei Tarihi*’nde de “[Hükümdar] T’ai-tsu’nun (T’o-pa Kuei), T’ien-hsing [saltanat dönemi] dördüncü yılının (401) beşinci ayında, Wei idari bölgesinin Ch’ih-ch’iu ilçesinde ak geyik yakalandı. Ak geyik zeki hükümdarların [yönetimi] zamanında gelir” ifadesine yer verilmiştir.⁴¹ Bu ifadenin ardından da ilgili hükümdarların saltanat yıllarında ak geyik görülen veya yakalanan yerler ile saraya ak geyik sunan vilayet ve ilçeler sıralanmıştır. Ayrıca SK. Lim’in de dikkat çektiği üzere, Ch’üan-junglara karşı bir sefer düzenleyen Chou hükümdarı Mu’nun dört ak kurt ve dört ak geyik ele geçirerek döndüğü yönünde de bir rivayet mevcuttur.⁴²

Eski dönemlerde bazı Çin deyimlerinde geyik yakalamanın üstünlük ve güç kazanmayı ifade ettiği görülmektedir. Örneğin “chu-lu Chung-yüan,

---

³⁴ Ferguson, John Calvin; Anesaki, Masaharu, *The Mythology Of All Races: Chinese- Japanese*, C.8, (Boston: Marshal Jones Company, 1916) 104.

³⁵ Lim, *Origins Of Chinese Auspicious Symbols*, (Asiapac Books Pte Ltd, Singapur 2012) 26.

³⁶ Eberhard, *A Dictionary Of Chinese Symbols*, (Routledge, 2006) 92.

³⁷ Lim, *Origins Of Chinese*, 25.

³⁸ Lim, *Origins Of Chinese*, 25.

³⁹ Shen, Yüeh 沈約, *Sung Shu* 宋書 (*Sung Tarihi*), (Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974), 28/803.

⁴⁰ Örneğin, “Han hükümdarı Huan’ın Yung-hsing [saltanat dönemi] ilk yılının ikinci ayında ak geyik Chang-yeh’de görülmüştür”. Bakınız, *SS*, 28/804.

⁴¹ Wei Shou 魏收, *Wei Shu* 魏書 (*Wei Tarihi*), (Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974) 112B/2930.

⁴² Ssu-ma, Ch’ien 司馬遷, *Shih Chi* 史記, (Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974) 136; Lim, *Origins Of Chinese*, 25.

逐鹿中原” yani “Merkez Düzlüklerde geyik kovalamak (avlamak)” deyimini tahtı ele geçirmeye çalışmak veya diyarın hâkimi olmaya çalışmak anlamına gelmektedir. “Ch’ün-hsiung-chu-lu, 群雄逐鹿” yani “yiğitlerin geyik peşine düşmesi” deyimini ilgili tüm tarafların hâkimiyet için mücadele etmesi anlamındadır. “Lu-ssu-shui-shou, 鹿死誰手” yani “geyik kimin elinde can verecek?” deyimini ise “kim muzaffer olacak?” manasındadır.⁴³ Kaynağı *Chin Tarihi* olarak gösterilen bu deyimle esasen siyasi gücün kimin eline geçeceğinin bilinmediği dile getirilirken, günümüzde müsabakalarda kimin galip geleceğinin bilinmediği anlamında da kullanılabilir. Fakat geyiğin hakimiyetten bahisle bir metafor olarak kullanılması, yedinci yüzyılda derlenen *Chin Tarihi*’nden de geriye dayanmaktadır. Zira *Tarihçinin Kayıtları - Shih Chi*’de: “Ch’in [devleti] geyiğini yitirdiğinden, diyardaki [tüm beyler] tek mil peşine düşmüştü 秦失其鹿，天下共逐之” şeklinde bir kayıt bulunmaktadır ve Chang Yen’in 張晏 eklediği nota göre “geyik” bu cümlede “taht” için bir benzetme olarak kullanılmıştır.⁴⁴ Bu kayıttan dolayı, esasen “geyik kovalamak” veya “geyiğin peşine düşmek” manasındaki “chu-lu, 逐鹿” sözcüğü de mecazen “egemenlik için yarışmak” anlamına gelmektedir. Ch’u-lo Kagan’ın torunu Aşina Wu-shih ile bu beyin oğlu olan Aşina Che’nun ve İllig Kagan soyundan gelen Aşina Kan-te’nun mezar kitabelerinde de “Sui [hanedanının] sonlarındaki karmaşada, geyik [eski] Ch’in [devleti] topraklarını terk ettiği [için]... 属随季版□，鹿走秦郊” ifadesi görülmektedir.⁴⁵ T’ang döneminde yazılan bu mezar kitabelerinde Sui hanedanının geyiği “yitirmesinden” ziyade, geyiğin ilgili toprakları “terk ettiği” dile getirilerek T’ang hanedanının meşruiyeti vurgulanmaktadır.

Wolfram Eberhard Kuzey Asya, Orta Asya ve Hindistan halk efsanelerinin aksine, Çin mitolojisinde geyiğin çok az yer bulabildiğine dikkat çekmiştir.⁴⁶ *Çin’in Şimal Komşuları*’nda She-mo efsanesine biraz farklı bir şekilde değinen Eberhard, kuzey kavimleri arasında Shih-weiler gibi birçok halkın “geyik” ile ilişkisini tespit etmiştir. Öte yandan bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Çin mitolojisinde *Yu-yang Tsa-tsu*’daki Türklerle ilgili söylemde görülen geyiğin özelliklerine en yakın yaratık ise Fu-chu’dur, zira Fu-chu’nun bazen deniz veya göl tanrısı Kung-kung’un bineği olduğu söylenmektedir. *Shan Hai Ching*’de Fu-chu, ak bir geyiğe benzeyen, dört

⁴³ Lim, *Origins Of Chinese*, 26

⁴⁴ Ssu-ma, Ch’ien, *Shih-chi*, 2629.

⁴⁵ Melike Kirilen, *Aşina Soyulu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara 2017) 142, 165, 190.

⁴⁶ Eberhard, *A Dictionary Of Chinese Symbols*, 92

boynuzu olan ve görülmesi sel alameti olan bir hayvan olarak tasvir edilmektedir.⁴⁷ Altın boynuzlu ak geyik tabiri ise sadece *Yu-yang Tsa-tsu*'da ve ondan alıntı yapan diğer eserlerde karşımıza çıkmaktadır. She-mo'nun Çin geleneğindeki benzer bir erk ve meşruiyet alametinin peşine düşmesi bu açıdan değerlendirmeye değerdir.

She-mo'nun adının ilk hecesi "yay" anlamındadır ve ikinci hece ise "sürtüşme" ve "sona ermek" demektir. She-mo'dan beklenen altın boynuzlu ak geyiği okla vurarak avlamasıdır. Oysa o bunu başaramamış, aksine "ellerini kullanarak bir insan öldürmüş" ve ayağına kadar gelen fırsatı kaçırmıştır. Bu bağlamda okçuluk anahtardır ve Hunlardan beri marifete tabi meşruiyet avcılıktaki maharetle ilişkilendirilmiştir. Altın boynuzlu ak geyiğin She-mo'nun kendi ata mağarasında belirmesi ise Göl İlahesi ile izdivaç için tüm koşulların hazır olduğuna işaret eder görünmektedir. Zira geyik, ormanda ya da başka bir yerde değil She-mo'nun en iyi bildiği yer olan kendi ata mağarasında belirmiştir. Bunun olacağını, kızın babası, yani Göl Ruhu bizzat söylemiştir. O nedenle She-mo, ava kendi başına gitmesi gerekirken adamlarıyla birlikte gitmiş ve kuşatma yüzünden ürküp kaçmaya çalışan geyik bir başkası tarafından öldürülmüştür. Rivayetin devamındaki "elleriyle can alma" ve insan kurbanı motifi ancak She-mo'nun, "onlarca yıl" bekledikten sonra elde ettiği fırsatı kaçırmaması sonucu yaşadığı öfke ile açıklanabilir. Burada "ok" ve "el" gibi "altın boynuzlu ak geyik" ile "K'o-erh Başbuğu" da karşıt semboller olarak karşımıza çıkmaktadır. "Göge kurban" ise She-mo'nun çaresizliğinin göstergesi olmalıdır. Tuğ ile ilgili kurban motifi de yine avcılıkla ilgili görünür zira "tuğ" av marifetiyle elde edilen hayvan kuyruğundan yapılır.

1.2. Hai Shen Nü: Göl Ruhu'nun Kızı - Göl İlahesi

Yu-yang Tsa-tsu'da "Göl Ruhu'nun Kızı", "Göl İlahesi" veya "Göl Ruhu veya Tanrısı'nın kızı" (*hai shen nü* 海神女) olarak tercüme edilebilen ifadenin bir benzeri, bu eserden bir asır kadar önce kaleme alınan bir mezar kitabesinde karşımıza çıkmaktadır. Ch'i-pi Ho-li'nin torunu ve Ch'i-pi Ming'in oğlu olan Ch'i-pi Sung'un 契苾嵩 mezar kitabesinde atalarının kökeni şöyle dile getirilmektedir: "Atası Gölün Kızı'nın (*hai nü* 海女) oğludur, çölün kuzeyindeki Ötüken Dağı'ndan neşet etmişlerdir."⁴⁸ Modern sözlüklere göre "海女 *hai nü*" nün iki anlamı bulunmaktadır: "1- Efsanelerde

⁴⁷ Yüan Ko 袁珂, *Shan-hai-ching Chiao-chu* 山海經校註 (Dağlar ve Denizler Klasığı Üzerine Karşılaştırmalı Notlandırmalar), (Shanghai: Chung-hua Chi-liang Ch'-pan-she, 1980) 124.

⁴⁸ Tai, *Hsi-yü Pei-ming Lu*, 139.

Deniz İlahı'nın kızıdır. 2- Balıkçı ailesinin kızı. Ayrıca, göle/denize dalıp balık, kabuklular ve yosun çıkarmakla uğraşan kadınlardan bahisle de kullanılır." Öte yandan "hai 海" (göl) ve "nü 女" (kadın) imleri ayrı ayrı değerlendirildiğinde bu sözcüğü "Denizin/Gölün Hanımı" şeklinde tercüme etmek de mümkündür. Ch'i-pi Sung MS 730 yılında vefat etmiş ve aynı yıl içinde defnedilmiştir.⁴⁹ MS 730 yılına tarihlenen mezar kitabesi daha eskidir; *Yu-yang Tsa-tsu'*dan doksan sene önce yazıldığı anlaşılmaktadır.

MS 695 yılında ölen Ch'i-pi Ming'in mezar yolu yazıtı⁵⁰ ise, oğlu Ch'i-pi Sung tarafından 713 yılında mezarının önüne diktirilmiştir. Bu yazıtta bir göl ilahesinden bahsedilmemekle birlikte, Ch'i-pi Ming'in atalarından bahisle "ak geyiğe" değinildiği görülmektedir:

[Ataları] ak geyik sayesinde yükselmişlerdir, başarıları soy ağacı kayıtlarında parlar; özel [bir dağ] zirvesine rastlayıp güneye gitmişlerdir, hakkaniyetli [tutumları] kitaplarda büyük [yer tutar].

Daha önce de değindiğimiz gibi *Wei Tarihi'*nde "[Hükümdar] T'ai-tsu'nun (T'o-pa Kuei), T'ien-hsing [saltanat dönemi] dördüncü yılının (401) beşinci ayında, Wei idari bölgesinin Ch'ih-ch'iu ilçesinde ak geyik yakalandı. Ak geyik zeki hükümdarların [yönetimi] zamanında gelir" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Dolayısıyla Ch'i-pi Ming'in mezar yolu yazıtında görülen "[Ataları] ak geyik sayesinde yükselmişlerdir..." ifadesinin, zeki hükümdarlara işaret ediyor olması mümkündür. Aksi yöndeki dikkate değer tek bağlantı, bu kişinin oğlu olan Ch'i-pi Sung'un mezar kitabesindeki "Atası Göl Kızı'nın (hai-nü 海女) oğludur, çölün kuzeyindeki Ötüken Dağı'ndan neşet etmişlerdir" ifadesidir. *Yu-yang Tsa-tsu'*daki rivayet gerçekten Ch'i-pi boyu ile ilgiliyse, bu yazıtlarda örtük biçimde değinilip rivayetin ayrıntılarına yer verilmemesi dikkat çekicidir. Mezar kitabeleri ve yazıtlarda edebi ögelere büyük kıymet verilmesi ve Ch'i-pi Ming'in yazıtının, oğlunun isteği üzerine diktirilmiş olması da göz önünde bulundurulmalıdır; bu yazıt Ch'i-pi soyundan birinin gözetiminde kaleme alınmıştır.

*Yu-yang Tsa-tsu'*daki Türklere ilişkin rivayeti değerlendiren araştırmacılar, Ch'i-pi boyundan beylere ait bu mezar kitabesi ile mezar yolu yazıtındaki ifadeleri dikkate almamıştır. Bunun yanında Issık Köl'ün

⁴⁹ Tai, *Hsi-yü Pei-ming Lu*, 139-140.

⁵⁰ Mezar yolu yazıtları (*shen tao pei* 神道碑), mezar kitabelerinin (*mu-chih ming*, 墓志銘) aksine mezarın dışında, mezar yolunda yer alan, genellikle kaplumbağa kaide üzerine, dikey olarak yerleştirilmiş yazıtlardır. Bakınız, Halbertsma, Tjalling, "Some Field Notes and Images of Stone Sculptures Found at Nestorian Sites in Inner Mongolia", *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*. Ed. Winkler, W. Dietmar; Li, Tang. (Berlin: Orientalia-Patristica-Oecumenica 2009) 52.

koruyucu ruhunun (Boynuzlu Maral Ana), Kırgızların Bugu boyunun efsanevi kadın atası olduğu inancı⁵¹ ve buna dair çeşitli efsanelerle birlikte, Ch'i-pi boyunun bir dönem Issık Köl civarında yaşaması da dikkat çekicidir.⁵² Bu çerçevede *Yu-yang Tsa-tsu*'da Türklerle ilgili rivayetlerin hemen ardından Kırgızlar hakkında bilgi verilmesi ve özellikle "kurt soyundan olmadıklarının" vurgulanması da bu açıdan manidardır.

Yu-yang Tsa-tsu'daki rivayette en dikkat çeken öge "She-li"dir ve She-li'nin esasen bir boy adı olduğunu düşünmek anlamlı görünmektedir.⁵³ *T'ang Hui Yao*'da She-li Ch'ih-li 舍利叱利 boyuna ait at damgası gösterilirken, "She-li Ch'ih-li gibi [boyların] atlarının tamgası" ifadesi kullanılmıştır.⁵⁴ Yine aynı eserde, "...çeşitli Türk [boyları] tabi oldu. She-li T'u-li 舍利吐利 boyu, She-li vilayetine yerleştirildi" kaydı da bulunmaktadır.⁵⁵ Burada She-li boyu için bir vilayet kurulduğu görülmektedir.

She-li Shih-t'ieh'nin mezar kitabesinde ise şu ifadeler görülmektedir:

Beyin mahrem adı Shih-t'ieh 石鐵, erişkinlik adı Shih-t'ieh'dir 石鐵 [ve kendisi] kuzeylidir. Dedesinin babası aslen yabancılar [arasında mahareti ve cesaretiyle]

---

⁵¹ Umut Asanova, "Philosophy Of Ecological Ethics Education, Considering The Issyk-Kul Lake Remediation Mechanisms", *Lake Issyk-Kul: Its Natural Environment: Nato Science Series - IV. Earth and Environmental Sciences*, Vol.13, (Ed.) Jean Klerkx; Beishen Imanackunov, (Bishkek: Springer Science & Business Media 2002) 266.

⁵² "Ch'i-pi Ho-li'nin ataları Tölöslerin bir diğer boyunun reisleridir. Babası Ko, Sui Ta-yeh [saltanat döneminin] ortalarında Mo-ho-tuo Tigin [unvanını] miras almıştı. Toprakları T'u-yü-hunlara yaklaştığı, yaşam alanları dar olduğu ve üstüne sıtmanın fazlalığı yüzünden sonunda [dönüp] Kuça'ya girmiş [ve sonra da] Issık Köl'ün yukarısına yerleşmişlerdir..." Liu, *Chiu T'ang Shu*, 3291. "Ch'i-pi Ho-li, Tölöslerden Ko-lun İtmiş Baga Kagan'ın torunudur. Babası Ko, Sui [hanedanının] sonlarında Bagatur (Mo-ho-to) Tigin olmuştur (unvanını almıştır). Toprakları T'u-yü-hunlara yaklaştığı, dar [geldiği ve ayrıca] salgın hastalığın [ve] sıcakların yoğunluğu nedeniyle Issık Köl'ün yukarılarına taşınmışlardır." Ouyang, *Hsin T'ang Shu*, 4117.

⁵³ She-li kelimesi klasik Çin literatüründe en çok Budist yazın içinde "rölik" yani "kutsal emanet" anlamındadır. *Yu-yang Tsa-tsu*'da da yukarıdaki bağlam dışındaki kullanımları hep bu yöndedir. Bu kullanımlar ses karşılığı olarak Budist "Sari"den gelmektedir ve bu sözcüğün Hint yazınında yirmiden fazla anlamının olduğu görülmektedir. *Yu-yang Tsa-tsu*'da geçen bu kısımda farklı olarak She-li boyu ile ilişkili olabilecek istisnai bir kullanım görülmektedir. She-li Gölü ifadesi yalnızca bir kaç kaynaktan geçer ve bunların tamamının *Yu-yang Tsa-tsu*'dan alındığı anlaşılmaktadır. She-li - Sari ses eşliği zemininde akla gelen Türkçe bir ihtimal ak, beyaz anlamındaki eski Türkçe "sarı" olabilir ve bu noktada erken dönem Kırgızların sarı saçlı olduklarına dair kayıtlar akla gelmektedir; belki de *Yu-yang Tsa-tsu*'da She-li rivayetinin hemen ardından Kırgızlar hakkında bilgi verilmesi de bu yönde bir imadır.

⁵⁴ Wang, Pu 王溥, *T'ang Hui Yao* 唐會要, (Pekin 1955): 72/1307. Buradaki Ch'ih-li, T'u-li'nin yanlış yazımı olabilir. İlk hacedeki imler birbirine benzemektedir: 叱 - 吐

⁵⁵ Ouyang, *Hsin T'ang Shu*, 1120; Wang, P., *T'ang Hui Yao*, 1315.

önde gelen⁵⁶ [biriydi], statüsü [ve] itibarı çok yüksekti. Babası Ko-lo-chan 葛邏旃, evvelce Tokuz Oguz dağıldığı için saraya tabi olmuş [ve] yabancıların vilayetinin çişisi (valisi) [olarak] atanmıştı.⁵⁷

Mezar kitabesine göre She-li She-t'ieh MS 790 yılında, 58 yaşında vefat etmiştir. *T'ung-chih* adlı eserde She-li sülalesi 舍利氏 hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Kuzey yabancılarından She-li boyuna liderlik eden büyükler bu nedenle [bu] soyadını [almışlardır]. Lung-shuo [saltanat dönemi MS 661 - 663] sırasında Sol Muazzam Muhafızlar Büyük Generali [olan] She-li A-po'nun 阿博 torununun oğlu Ko-chan'a 葛旃 ayrıca Yü-shih Ta-fu [unvanı verilmiş ve T'ang hanedan soyadı olan] Li soyadını almıştır.”⁵⁸ Yine aynı eserde “She-li” sülalesi hakkındaki verilere göre, She-li Ko-chan'ın Sol Shen-wu Büyük Generali unvanlı, She-li Ch'eng veya Teng 澄 adlı, kendisinden daha genç bir amcaoğlu olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Göktürklerin yeniden yükseldiği dönemde Tonyukuk'un bir akını sonucunda She-li Boyu'nun T'ang'a bağlandığı kaydı da mevcuttur.⁶⁰

2. Yu-yang Tsa-tsu'daki Rivayetin Tercümesiyle İlgili Problemler

Eski Çin kayıtlarında noktalama işareti kullanılmaması bu rivayet özelinde bilhassa ilk ifadenin çevirisinde karışıklıklara ve çevirilerin hayli farklı olmasına yol açmıştır. Noktalama işareti eksikliğinin yanı sıra, yazarın bazı ifadeleri de kafa karıştırıcıdır. Örneğin, “Gölün Ruhu (hai-shen 海神), She-mo'ya şöyle dedi: “Yarın av sırasında, atalarının dünyaya geldiği mağaradan altın boynuzlu bir ak geyik çıkacak, bu geyiği vurursan ilişkimiz tamamen vücut bulacak, vuramazsan [bizi bir araya getiren] mukadder ilişkimiz sona erecek” ifadesinde, yazar “Gölün Ruhu/İlahı (hai-shen 海神)” sözcüğünü kullanmış olmasına rağmen konuşanın, gölün ilahesi olduğu sanılabilmektedir. *Yu-yang Tsa-tsu'daki rivayetin Çincesi* şöyle

⁵⁶ Burada kullanılan sözcüğün genişletilmiş anlamı “toplumda statü ve nüfuz sahibi olan kişi”dir.

⁵⁷ Wu, Kang 卞鋼, *Ch'üan T'ang Wen Pu-i* 全唐文補遺 (*Tang Metinleri Derlemesine İlaveler*), C.6, (Hsi-an: San Ch'in Ch'u-pan She 1999) 467.

⁵⁸ Cheng, Ch'iao 鄭樵, *T'ung-chih* 通志, (Pekin 1987) 29/475.

⁵⁹ *Wan-hsing T'ung-p'u'daki* “She-li” maddesinde de hemen aynı ifadeler kayıtlıdır: “Kuzey yabancılarından She-li boyuna liderlik eden büyükler bu nedenle [bu] soyadını [almışlardır]. She-li A-po, Lung-shuo [saltanat döneminin] ortalarında Sol Muhafızlar Büyük Generali [idi], torununun oğlu Ko-chan ayrıca Yü-shih (御史) [unvanına da sahipti ve kendisine] Li soyadı [ile] Feng-kuo 奉國 adı bahşedilmişti. Amcasının oğlu Ch'eng/Teng 澄 Sol Shen-wu Büyük Generali idi.” Lin, T., *Wan-hsing T'ung-p'u*, 139/6.

⁶⁰ Ou-yang, *Hsin T'ang Shu*, 4135. Bu olay bir mezar yazıtında da anılmakla beraber *Chiu T'ang Shu*'da yer almamaktadır. Burada Tonyukuk'un, A-shih-te boyundan olduğu akla gelmektedir.

başlamaktadır: “突厥之先曰射摩舍利海神神在阿史德窟西”⁶¹ Bu cümleden sonra rivayet şöyle devam etmektedir: “She-mo olağanüstü [güç ve özelliklere]⁶² sahipti ve Göl Ruhunun Kızı⁶³ her gün [hava] kararırken ak [bir] geyikle She-mo'yu karşılayıp göle girer, [gün] ağarınca [onu] uğurlardı. [Bu durum] on yıllarca devam etti...” Aşağıda ilk ifadenin olası tercümelemeleri üzerinde durulmuştur.

2.1. Gölün Ruhu She-mo She-li (?)

Rivayette konu edilen “hai 海” bugün “deniz” karşılığı olmakla beraber, söz konusu coğrafya ve kelimenin eski kullanımı göz önüne alındığında bunun “göl” manasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum “Pei-hai - Baykal” eşliğinden de teyit edilebilir. “Hai-shen 海神” ise göl/deniz ilahı/ruhu anlamına geldiğinden, yukarıdaki Çince ifadede koyu renkle gösterilen ikinci “shen 神” imi anlamsız ve hatalı olarak tekrar edilmiş izlenimi vermektedir. Fakat bu durum göz ardı edilerek orijinal ifadede hiçbir değişiklik yapmaksızın tercüme edilmek istendiğinde, dilbilgisi bakımından virgül ancak “hai-shen 海神” sözcüğünden sonra kullanıldığı zaman gramer doğru olabilmektedir: “突厥之先曰射摩舍利海神, 神在阿史德窟西” Orijinal ifadede hiçbir değişiklik yapılmaksızın, noktalama işaretleri bu şekilde koyulduğunda ifadenin çevirisi şöyle olmaktadır: “Türklerin ata[larına] She-mo She-li Göl Ruhu denir; [bu] ruh A-shih-te Mağarası'nın batısında idi.” Denis Sinor olası alternatif çevirilere değinmekle birlikte, orijinal metni bu şekilde tercüme etmiştir.⁶⁴ Nobuo Yamada da bu rivayette Türklerin atasının “She-mo-she-li” olduğu kanaatindedir.⁶⁵

⁶¹ T'u-chüeh chih hsien突厥之先: Türklerin evveliyatı veya atası; yüeh曰: denilen; She-mo射摩 (Yama?); She-li 舍利(Sari?/Şad?); hai海: göl/deniz; hai-shen: göl ruhu 海神; shen神: ruh/ilah; tsai在: yer belirten –de eki ve A-shih-te k'u hsi 阿史德窟西: A-shih-te mağarasının batısı.

⁶² She-mo'nun sahip olduğu “doğaüstü farklılığın” ne olduğu metinde belirtilmediğinden “güç” veya “özellik” olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu ifade “tuhaf, doğaüstü/mucizevi [güçlere/özelliklere] sahipti” şeklinde de anlaşılabilir.

⁶³ Bu ifadenin çevirisi, rivayetin tam tercümesi verilirken ayrıca değerlendirilmiştir.

⁶⁴ “The ancestor of the Turks was called She-mo-she-li, a lake spirit who lived to the west of the A-shih-te cavern.” Bakınız, Denis Sinor, “The Legendary Origin Of The Türks”, *Folklorica: Festschrift For Felix J. Oinas*, Ed. Egle Victoria Zygas; Peter Voorheis, (Bloomington- Indiana 1982): 230.

⁶⁵ Yamada, a.g.m., 244.

2.2. She-li Gölü'nün Ruhü She-mo (?)

Yine orijinal ifadede değişiklik yapılmaksızın, noktalama işaretleri yukarıdaki şekilde olduğunda (突厥之先曰射摩舍利海神, 神在阿史德窟西), cümlelerin grameri doğru olmakla beraber rivayetin genelinde anlam karışıklığı oluşmaktadır. “She-li 舍利” sözcüğü gölün adı olarak kabul edildiğinde, çeviri “She-li Gölü (舍利海 She-li hai)” temelinde şöyle değişmektedir: “Türklerin She-mo denilen atası She-li Gölü'nün ruhuydu, [bu] ruh A-shih-te Mağarası'nın batısındaydı.” Bu durum da anlam bütünlüğü sağlamamaktadır. Nitekim *T'ai-p'ing Kuang-chi* adlı eserin Ming dönemi nüshasında “She-li 舍利” göl adı olarak düşünülmüş ve bu doğrultuda cümlede değişiklik yapılmıştır.⁶⁶

Genel kabul gören yukarıdaki ayırma sonucu oluşan tercümeyle göre rivayetin orta kısmında görülen: “Göl Ruhü (hai-shen海神), She-mo'ya şöyle dedi: “Yarın av sırasında, atanın dünyaya geldiği mağaradan altın boynuzlu ak geyik çıkacak, bu geyiği vurursan ilişkimiz tamamen vücut bulacak, vuramazsan [bizi bir araya getiren] mukadder ilişkimiz sona erecek” ifadesi mantıklı görünmemektedir. Zira eğer Göl Ruhü She-mo'nun kendisi ise ilişkilerinin sona ermesi, dahası böyle bir diyalogun yaşanması mantıklı değildir. Öte yandan “Gölün Ruhü 海神” sözcüğü kullanıldığına göre, She-mo'ya ak geyikle ilgili kerameti kızın değil babasının (Göl Ruhü'nün) bildirdiği anlaşılmaktadır. Aksi halde yazar, “gölün ilahesi”nden bahisle “hai-shen: gölün ruhu” sözcüğünü kullanmışsa, orijinal metindeki “突厥之先曰射摩舍利海神神在阿史德窟西” ifadesinde koyu renkle gösterdiğimiz ve tek başına anlamsız olan ikinci “shen 神: ruh” imi belki de “nü, 女, kadın” olarak, yani “hai-shen-nü 海神女” şeklinde değiştirilmek zorunda kalır. Ancak metin bütünlüğü, diyalog içinde üç figür olduğunu göstermektedir. Çünkü son kısımda “bao □, bildirmek” ifadesi geçmekte, She-mo'nun, She-li ailesi ile geliş gidişinin sona erişini, Göl Ruhü, kızı vasıtasıyla She-mo'ya bildirmektedir. Şu halde tek mantıklı seçenek She-mo ile She-li Göl Ruhü'nün ayrı figürler olması ve bir de Göl Ruhü'nün Kızı'nın bulunmasıdır.

Yu-yang Tsa-tsu'daki bu rivayet, *T'ai-p'ing Kuang-chi* adlı eserin bir Ming dönemi nüshasında alıntılanırken, orijinal hâli de belirtilmekle birlikte, bazı kelimelerde değişiklik yapılmıştır: “突厥之先曰射摩。舍利海有神, 在阿史得窟西”⁶⁷ Bu noktalama işaretleri ve sözcük değişiklikleri doğrultusunda cümlelerin çevirisi şöyledir: “Türklerin atasına She-mo

⁶⁶ Li Fang, *T'ai-p'ing Kuang-chi* 太平廣記, Chung-hua Shu-chü, (Pekin 1986) 3957.

⁶⁷ Li Fang, *T'ai-p'ing Kuang-chi* 太平廣記, Chung-hua Shu-chü, (Pekin 1986) 3957.

denirdi. She-li Göl'de [bir] ruh vardı, A-shih-te Mağarası'nın batısında idi." Orijinal ifade ile bu nüshadaki fark şöyledir:

Yu-yang Tsa-tsu: 突厥之先曰射摩舍利海神神在阿史德窟西

T'ai-p'ing Kuang-chi: 突厥之先曰射摩。舍利海有神，在阿史得蜜西

Görüldüğü üzere, *T'ai-p'ing Kuang-chi*'de "She-li hai 舍利海: She-li Gölü" ifadesi bir göl adı olarak düşünülmüş ve bundan sonra gelen ilk "shen 神: ruh" imi, "yu 有: vardı" olarak değiştirilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda "She-li Gölü, 舍利海" diye bir yer bulunmamaktadır. Ayrıca rivayette Türklerin atası olarak anılan kişinin, metnin devamında kısaca "She-mo, 射摩" olarak zikredilmesi, tam adının bu olup olamayacağı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Zira Türklerle ilgili pek çok kayıta, önce Türk beylerinin tam unvanı verilip daha sonra kısaca anıldıkları görülmektedir. Özellikle "she-li舍利"nin daha sonraki dönemlerde "(設, she), şad" unvanını karşıladığı göz önüne alındığında, "She-mo Şad(?), (She-mo she-li, 射摩舍利)" da bir ihtimal olarak "She-li Gölü" gibi, gramer açısından da mümkün görünmektedir.

Öte yandan, ilk ata ve türeyiş rivayetlerinin çoğu kadim geçmişteki bir boy evliliğine işaret ediyor olmalıdır. Nitekim Türklerle ilgili köken efsanelerinde hep birleşme teması karşımıza çıkmakta, taraflar belirtilmekte ve taraflardan biri ilahi özellikleri olan bir varlık ile temsil edilmektedir. Uygur efsanesindeki erkek kurt ve Göktürk efsanesindeki dişi kurt buna örnektir. Şu halde, *T'ai-p'ing Kuang-chi*'nin gösterdiği yönde düşünüp "She-mo" ile "She-li Göl Ruhunu" ayrı boyları temsil eden adlar olarak kabul edersek daha net bir çerçeve ortaya çıkmaktadır. Çünkü She-li adı, bu eserin yazıldığı dönemde halihazırda tanınmış bir Türk boyunun adıdır. Öyleyse rivayete göre She-mo, She-li Göl Ruhunun kızına talip olmuştur ve belki de statüsü bakımından konumunun aşağı olması sebebiyle kızın ailesinin yanına ancak günbatımından sonra gidebilmektedir. Kızın bir ilahe şeklinde tasviri statü farkına vurgu niteliğindedir. İlk bakışta gizli aşk gibi anlaşılan bu durumun aslında kızın babasının bilgisi dahilinde olduğunu, She-mo'nun her akşam Göl Ruhunun evine misafir olduğunu gösteren ayrıntı vardır: kız onu karşılamakta ve ailesinin yanına götürmektedir. Çünkü altın boynuzlu ak geyik hakkında, She-mo'yu bilgilendiren Göl İlahesi değil babası Göl Ruhu'dur.

Rivayette belirtildiği üzere ortalamanın üzerinde yetenekleri olan She-mo'nun, Göl Ruhunun Kızı (Göl İlahesi)'ne resmen talip olabilmek adına rüştünü ispatlaması için eline bir fırsat geçmiştir. Fakat altın boynuzlu ak geyiği She-mo'nun kendisi avlaması gerekirken, büyük bir talihsizlik ya da beceriksizlik sonucu bir başkası öldürmüş ve buna çok öfkelenen She-mo

bunu yapanın canını almıştır. Bu, K'o-erh Boyu'nun beyidir. Kız ise, eline bulaşan insan kanının kötü koktuğunu söylemiş, She-mo ile birlikte olamayacağını bildiren onu terk etmiştir. İnsan kurbanı teması ve She-mo'nun ant içmesi, öfkesinin büyüklüğünü vurguluyor olmalıdır çünkü She-mo bu fırsat için uzun yıllar beklemiştir. Buna karşın Göl İlahesi'nin temsil ettiği anlayış, keyfi biçimde insan öldürmeyi kabul etmemektedir. Zira kızın onu terk etmesinin sebebi She-mo'nun ellerindeki insan kandır.

Boy evlilikleri konum bakımından denk olanlar arasında olduğunda, bunun kayda değer bir tarafı yoktur. Fakat statü bakımından farklı olanların birleşmesi olağan dışı ve uygulaması da zor olduğu için doğüstü motiflerle bezenmektedir. Bunun açık örneği, Kao-ch'e ve Uygur efsanelerinde karşımıza çıkan şu cümlelerde görülür:

Söylenceye göre Chan-yü'nün (Kağan) iki kızı varmış, edaları da endamları da pek güzelmış, halk bu kızları tanrıça olarak görüyormuş. Chan-yü; 'Ben bu kızlara nasıl talip bulacağımı bilmiyorum, onları Gök Tanrı'ya vermek istiyorum.' demiş. Böylece, ülkenin hiç insan olmayan bir yerine yüksekçe bir kule yaptırıp kızları oraya bırakmış ve 'Bunları Gök Tanrı kendine alsın!' demiş... Bir yıl daha geçmiş ve o sırada yaşlı bir kurt peyda olmuş, sabah akşam kızların bulunduğu tepeciği bekler, ulur dururmuş. Tepenin altında kendine bir kovuk açmış ve oradan ayrılmaz olmuş. Kızlardan küçük olanı 'Babam beni buraya, Gök Tanrı'ya gelin olayım diye bıraktı ama şimdi bu kurt geldi, yoksa tanrının elçisi bu olmasın?' demiş. Tam kurdun yanına inecekmiş ki ablası onu azarlamış; 'Bu sadece bir hayvan, annemi ve babamı utandıracaksın!' Küçük kardeş onu dinlemeyip aşağı inmiş. Kurdun karısı olmuş [ve pek çok] oğlan çocuğu doğurmuş. [Soyu] daha sonra güçlenip çoğalmış, bir de devlet kurmuşlar...⁶⁸

Kökene ilişkin rivayetleri sözcük anlamıyla ele almak mümkün değildir; bunlar mitolojik hikâyelerdir. Eğer bu tür rivayet veya efsanelerin boy evliliği olgusunun temsili anlatımı olduğunu kabul edersek, eldeki diğer verileri yan yana getirip anlamlandırmayı deneyebiliriz. Şu halde She-mo'nun atalar mağarası ilk satırda geçen A-shih-te mağarası olabilir. Öyleyse She-mo'nun A-shih-te soyundan olduğu düşünülebilir. Bu mağaraya yakın, batıdaki göl ise She-li soyu için kutsal bir mekân gibi görünmektedir ve burada She-li soyundan insanların yaşadığı varsayılabilir. O halde A-shih-te soyundan She-mo, She-li soyundan ilahi güzellikte bir kıza ya da daha doğru bir ifadeyle boy beyi olan Göl Ruhu'nun kızına talip olmuş görünür. Masalsı bir dille resmedildiği üzere iki sevgili uzun süre görüşmüş ama sonuçta resmen izdivaç mümkün olmamış ve nihayetinde de

⁶⁸ Li, *Pei Shih*, 3270; Wei, *Wei Shu*, 2307.

kabul görmemiştir. Bu rivayet, Türk boyları arasından, She-mo (A-shih-te?)⁶⁹ ile She-li Gölü çevresinden (She-li ya da Ch'i-pi? boyundan) kimselerin tamamına erdirilememiş bir boy evliliği denemesinin destansı bir yansıması olabilir. She-mo'nun, She-li Göl İlahesi ile “onlarca yıl boyunca” buluşması bunun sembolik bir ifadesi olarak düşünülebilir. Bu şekilde anlaşıldığında Türk boylarının köken öykülerine bir yenisi eklenmiş olur. Burada dikkate değer diğer unsurlar, karşı karşıya getirilen “mağara” ve “göl” simgeleridir; benzer biçimde “altın boynuzlu ak geyik” de Türk destanlarındaki sembolizm bakımından manalıdır. Bu şekilde ele alındığında *Yu-yang Tsa-tsu*'daki ilgili cümlelerin şu şekilde ayrılıp tamamlanarak tercümesi anlamlı görünmektedir:

Yu-yang Tsa-tsu: 突厥之先曰射摩, 舍利海神. [海]神在阿史德窟西.

“[Bazı] Türklerin evveliyatının She-mo [ile] Göl Ruhu'na [dayandığı] söylenir. [Göl] Ruhu A-shih-te Mağarası'nın batısındadır.”

Köken söylencesi bu şekilde tamamlandığında, Uygurlara miras kalan Kao-ch'e ile Göktürk Türeyiş efsanelerindeki gibi bir bütünlük arz etmekte, taraflar görülebilmekte ve mitolojik ilk ata çifti anlaşılır olmaktadır. Diğerleriyle kıyaslandığında bu söylencedeki esas fark bu birleşmenin nihayete ermemiş olmasıdır.

2.3. Yu-yang Tsa-tsu'da Türklerle İlgili Diğer Rivayet

Yu-yang Tsa-tsu'da Türkler ve Kırgızlarla ilgili söylenceler eserin dördüncü tomarında, yabancı halklardan bahsedilen “Ching-i 境異, Yabancı Topraklar” bölümünde yer almaktadır. Yukarıdaki rivayetten hemen sonra Zerdüştlüğe inanan bazı Türklerden söz edilmekte ve ardından da Kırgızlardan bahisle “Kurt soyundan değildirler” denilmekte ve “sığır soyundan oldukları” vurgulanmaktadır. Bu durum, yazar Tuan Ch'eng-shih'nin Türklerin türeyiş efsanelerine aşına olduğunu ve eserinde bilinenlerin dışındaki söylencelere yer verdiğini göstermektedir.

Eserin hayvanlardan söz eden farklı bir tomarında ise, sığırlarla ilgili kayıtlar altında, Ni-shih-tu ile oğulları hakkında *Chou Tarihi* gibi resmi Çin yıllıklarında aktarılanlardan farklı ifadelerin bulunması da bu ihtimali güçlendirmektedir. *Chou Tarihi*'nde, biri Kırgızların atası olmakla birlikte üç

⁶⁹ Burada A-shih-te boyunun Göktürk devri yönetici boyu olduğu ve bu çözümlemede She-li ya da Ch'i-pi boyunun altında konumlandırılmasının sorunlu olacağı söylenebilir. Buna verilebilecek tek yanıt bu rivayetin daha uzak bir coğrafyadan ve daha eski bir dönemden kalmış olmasından ibarettir. Bunun yanında A-shih-na ve A-shih-te boyları arasındaki ilişki de efsaneler bağlamında düşünülmemiştir. Bu çözümleme, rivayette geçen “She-mo'un atalar mağarası” ile “A-shih-te mağarasının” aynı yere işaret ettiği fikrine dayanır.

oğlun nerelere yerleştiği belirtilirken *Yu-yang Tsa-tsu*'da bunların sığır çobanlığı yaptığı vurgulanmaktadır. Görüldüğü kadarıyla bu üç oğlun soyundan gelenlerin bereket içinde bir yaşam sürdüğü anlatılmak istenmiştir. Bu kısa pasajda karşımıza çıkan bir ayrıntı olarak “ku-chan” anahtar niteliktedir.

*Kuzey yabancılarının atalarının [çıktığı] So Ülkesi'nde [I-chih] Ni-shih-tu vardı.*⁷⁰ İki karısı dört çocuk doğurmuş, bir oğlu kuğuya dönüşmüştü [ve] bunun üzerine [kalan] üç oğlunu görevlendirip şöyle demişti: “Siz [de] Ku-chan'ı 古旃 takip edebilirsiniz.” Ku-chan sığırdır. Üç oğul bunun üzerine sığır(lar)ı takip ettiler [ve] sığır(lar)ın dışkıları hep ete [ve] peynire dönüştü.⁷¹

Ming döneminde Yü Yin (余寅, 1519-1595) tarafından derlenen *T'ung-hsing-ming Lu* 同姓名錄 (Aynı Adlar ve Soyadları Kayıtları) adlı eserde I-chih Ni-shih-tu, Yaz Tanrısı Ve Kış Tanrısı'nın kızları üzerine bir kayıt göze çarpmaktadır. Bu eserde kadim zamanlardan itibaren şahus adları hakkında kayıtlar bulunmaktadır ve Türklerin atası I-chih Ni-shih-tu ile eşlerinden bahisle, Yaz Tanrısı ve Kış Tanrısı'nın kimlikleri hakkında ayrıntılar karşımıza çıkmaktadır:

*Türklerin boy büyüğü I-chih Ni-shih-tu'nun düşünceleri ve hissiyatı farklı, tabiatı ayrıydı; rüzgâr ve yağmur çağırabiliyordu.*⁷² Yaz Tanrısı [ve] Kış Tanrısı'nın kızlarını iki eşi olarak almıştı. Yaz Tanrısı Chu-jung 祝融, Kış Tanrısı Hsüen-ming'dir 玄冥 [ve] Ju-shou 蓐收 Güz Tanrısıdır. *T'ung-chih [adlı eserde] Ju-shou, Ju soyunun 蓐氏, Ju shih oğlu olarak [anılmaktadır], dolayısıyla Yaz [ve] Kış [olmak üzere bu] iki ruhun gerçekten kızları olmalıdır.*

Çok daha eski olan *Shan-hai-ching* (Dağlar ve Denizler Klasığı) adlı esere göre Hsüen-ming'in bir diğer adı da Yü Ch'iang'dır. Yü Ch'iang, Kuzey Gölü'nün ve rüzgârın tanrısı olarak anılmaktadır. Aynı eserin 14. bölümündeki bir metinde Sarı İmparator'un oğlu Yü Hao, ve Yü Hao'nun oğlu Yü Ch'iang olarak zikredilmektedir. Babası gibi bir deniz tanrısı olan Yü Ch'iang'ın Kuzey Denizi'nde yaşadığı ve ayrıca birçok eserde rüzgârla da ilişkilendirildiği söylenmektedir.⁷³ Sarı İmparator'un veya Ateş İmparatoru'nun soyundan geldiği söylenen Chu-jung ise Çin mitolojisinde

⁷⁰ Bu cümlenin çevirisi esasen şöyledir: “Kuzey yabancılarının ataları[ndan] So-kuo'da 索國, Ni-shih-tu vardı” Bununla birlikte “So-kuo”nun yazılışı 索國, *Chou Tarihi'*ndeki gibidir ve “Ni-shih-tu”nun 泥師都 yazılışı da *Chou Tarihi'*nde tamamı “Yi-chih-ni-shih-tu 伊質泥師都” olarak görülen unvan içindekiyle aynıdır. Bknz. Ling-hu, *Chou Tarihi*, 908.

⁷¹ Tuan, *Yu-yang Tsa-tsu*, 160.

⁷² Buraya kadar olan kısım, *Chou Tarihi'*ndeki ifadelerle aynıdır, bu kısmın oradan alındığı anlaşılmaktadır.

⁷³ Yang, Lihui; An, Deming ve Turner, J. A., *Handbook Of Chinese Mythology*, (California: ABC CLIO, 2005) 243

Güney ile ilişkilendirilmekte ve ateş tanrısı olarak anılmaktadır. Chu-jung ile ilgili pek çok rivayet mevcuttur ve birçok efsanevi şahıs ile özdeşleştirilmektedir. Bunlardan en çok biline göre, tarih öncesinden efsanevi bir hükümdar olan Chu-jung, hayvanları uzaklaştırmaları için insanlara küçük ateşler yakmayı öğretmiştir. Büyük Yü'nün babası Kun ile Chu-jung'un kardeş oldukları ve babalarının Gök Tanrısı Kao-yang olduğu söylenmektedir.⁷⁴ *Huai-nan-tzu* adlı eserdeki bir rivayete göre de Batı metale aittir, tanrısı Shao-hao'dur ve Ju-shou onun yardımcısıdır. İkisi de marangoz gönyesi taşır ve sonbahar mevsimini kontrol ederler. Kuzey ise suya aittir, tanrısı Chuan-hsü'dür ve Hsüen-ming onun yardımcısıdır, kış mevsimini kontrol ederler.⁷⁵

Yu-yang Tsa-tsu'ya geri döndüğümüzde “ku-chan”ın sağladığı imkânlar kaynaklardan görülebilmektedir. “Ku-chan”ın ses karşılığı olarak alındığını düşünmek doğrudur ve Türkçe “kadim” veya “eski” anlamına gelen “ku 古” iminin Orta Çince okunuşu Wang Li'ye göre “ku”, Karlgren'e göre “kuo”dur. “Chan 旃” imi ise “kızıl bayrak”, “keçe kumaş” veya “genel manada bayrak veya sancak” anlamına gelmektedir. Orta Çince okunuşu Wang Li'ye göre “teien”, Karlgren'e göre “teien”dir. Resmi Çin tarih kaynakları ile *Tsu-chih T'ung-chien*, *T'ung-tien*, *Ts'e-fu Yüan-kuei*, *T'ai-p'ing Kuang-chi* gibi eserlerin dijital nüshalarında yaptığımız taramalarda “ku-chan, 古旃” sözcüğüne rastlamadık. Öte yandan “ku-chan 古旃” ile She-li boyundan A-po'nun torununun oğlunun adı olan “Ko-chan 葛旃” sesletim bakımından hayli benzemektedir ve ikinci heceler de özdeştir. Yine She-li boyundan bir bey olan Shih-t'ieh'nin mezar kitabesinde de babasının adı “Ko-lo-chan, 葛邏旃” olarak kaydedilmiştir. *Eski Tang Tarihi*'nde ise bu sözcük, She-li Ko-chan hakkındaki bilgiler içinde iki farklı bölümde geçmektedir. Önemli devlet adamlarından Li Kuang-chin'in (MS 759—815) kendi ablasını She-li Ko-chan'la evlendirdiğinden bahisle, Li Kuang-chin ile kardeşi Li Kuang-yen'in küçük yaşta She-li Ko-chan'a yakın olduklarını ve She-li Ko-chan'ın yay germe ve savaşçılıkta mahir olduğunu anlıyoruz.⁷⁶ İlk hecesi Çince farklı şekilde yazılan “ku-chan” için *Yu-yang Tsa-tsu'da* “sığır” açıklaması görülüyor. Mezar kitabelerinin orijinal kayıtlar olduğu düşünülürse, “ku-chan” veya “ko-chan”ın tam yazılışının “ko-lo-chan” olabileceği anlaşılır. Eski Çince de bakı gibi çokluk belirteci de bulunmaz. Bu yüzden “göç eden sığırlar” veya “sürü” anlamına gelen ve tam yazılışı “Ko-

⁷⁴ Hawkes, David, *The Songs Of The South*, (Londra: Penquin Classics, 2011) 25.

⁷⁵ Yang et.al., *Handbook Of Chinese Mythology*, 139.

⁷⁶ Liu, *Chiu T'ang-shu*, 4217-18; Ou-yang, *Hsin T'ang-shu*, 5183-84.

lo-chan 葛邏旃” olması gereken “ku-chan 古旃” ve “ko-chan 葛旃”ın Türkçe karşılığı Türkologların ilgisine muhtaçtır.

Yu-yang Tsa-tsu'nun seçme - derleme özellikleri ile yazarın önsözde belirttiği hususlar nazarında değerlendirildiğinde rivayetlerin çok dikkatli kaydedilmediği düşünülebilir. Fakat Türkler ile ilgili hususları bildiği anlaşılan yazarın, yukarıda verdiği rivayetler özelinde bir özen içinde olduğu da anlaşılmaktadır. İlgili tomarın başında ve Türklerle ilgili kısımlar dışındaki yerlerde aynı özeni gözetmediği düşünülebilir. Türk boylarıyla ilgili rivayetlerle diğer kaynaklar bir arada düşünüldüğünde, birbiriyle ilişkili olduğu anlaşılan She-li (Ch'i-bi?), göl kızı ve ak geyik; She-mo, A-shih-te ile Kırgız ve Ku-chan'dan oluşan bir sözvarlığı ile inceleme konusu oluşmaktadır. Türk tarihi ile ilgili bu bağlantılar yanında, rivayette geçen A-erh (veya Ho-erh) boyu ile ilgili olarak gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus ise MS 700 yılında Tibetlilerden ayrılıp T'ang'a bağlanan T'u-yü Hunların başındaki Ka-erh ailesidir. Bu bir başka çalışmanın konusudur, burada sadece değinilmiştir.

Sonuç

Kaynakların çeşitlendirilmesi kadar kullanılan verilerin bağlamının da değerlendirilmesi önemlidir. Bu hususta eserler seçme-derleme özellikleri bakımından değişkenlik göstermektedir. Dış tenkit yapılırken eserin seçme özellikleri dikkate alınmalı, derleme özellikleri içinse verilerin bağlamı göz önünde bulundurulmalıdır. *Yu-yang Tsa-tsu* özelinde, yazarın kendi önsözünde de belirttiği üzere, verdiği bilgilerin sahit olup olmadığı önemsizdir. Yazar garip hikâyeleri bir araya getirmiş ve bu şekilde ilginç olaylar anlatan *chih kuai* geleneğinin önemli bir temsilcisi haline gelmiştir. Yukarıda tercümesi verilen bölümün hemen girişinde bu özellik göze çarpmaktadır. Gömüldükten yıllar sonra insana dönüşen organlardan bahsedilmektedir; Yabancı Topraklar Bölümü'nün devamında “geceleri kafası uçan insanlar” gibi gerçeküstü pek çok motif karşımıza çıkmaktadır. Diğer eserlerle örtüşen ve bir kısım gerçekçi pasajlara da yer vermekle birlikte yazarın, ilgi çekebilecek tarzda hikâyeleri tercih ettiği, okuru bilgilendirmekten önce eğlendirmek niyetinde olduğu görülebilmektedir.

Türklerin ataları ile ilgili iki rivayetten ilki dilbilgisi bakımından farklı yorumlara açıktır. Olasılıklar metin içinde ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuş ve ilk ata temasını işleyen bir rivayet olması sebebiyle sembolik

unsurlar açısından değerlendirilmiştir. Rivayette geçen ad ve semboller “boy evliliği” imkânı çerçevesinde değerlendirildiğinde anlamlı bir çerçeve oluşturulabileceği görülmüştür. Resmi Tarih kitaplarındaki anlatılarla ilişkili olarak, *Yu-yang Tsa-tsu*'da, She-li, Ku-chan (sığır) ve Ni-shih-tu ayrıntılarının yer alması, She-mo rivayetinin hemen ardından Kırgızların kurt soyundan olmadığına belirtilmesi, yazar Tuan Cheng-shih'nun Türkler hakkında malumat sahibi olduğunu ve bilinenin dışında anlatılara yer verdiğini göstermiştir. Eserin genelinde derleme özellikleri sistematik olmasa da yazarın bu hususta seçici davrandığı söylenebilmektedir. Bunun ötesinde mezar kitabeleri vasıtasıyla daha farklı değerlendirme imkânlarının olabileceği görülmüştür.

Kaynakça

- Asanova, Umüt. "Philosophy Of Echological Ethics Education, Considering The Issyk-Kul Lake Remediation Mechanisms". In *Lake Issyk-Kul: Its Natural Environment*, Nato Science Series: IV. Earth and Environmental Sciences, S.13, ed. Jean Klerkx; Beishen Imanackunov, 2002.
- Cheng Ch'iao 鄭樵. *T'ung-chih 通志* (TC). Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1987.
- Chou, Chih-chung 周致中, *I-yü-chih 異域志*, Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1781.
- Eberhard, Wolfram. *A Dictionary Of Chinese Symbols*. Routledge, 2006.
- Eberhard, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*. çev. Nimet Uluğtuğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Erkoç, Hayrettin, İhsan, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar), *Journal of Old Turkic Studies*, Vol. 1/1 (winter) 2017, s. 36-75.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri, *Belleten* Cilt: LXXXII Nisan 2018. s. 51-83.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, "Efsanevi Türk Hükümdarı Yama Kağan ve Türk Mitolojisinde Fatih Ata Motifi", 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri: Gelenek Görenek ve İnançlar, Ankara: 2018, 157-174.
- Fan, Yeh 范曄, *Hou Han Shu 後漢書* (Sonraki Han Tarihi), Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1988.
- Ferguson, John Calvin; Anesaki, Masaharu. *The Mythology Of All Races: Chinese-Japanese*, C.8. Boston: Marshal Jones Company, 1916.
- Halbertsma, Tjalling. "Some Field Notes and Images of Stone Sculptures Found at Nestorian Sites in Inner Mongolia", *Hidden Treasures and Intercultural Encounters*. Ed. Winkler, W. Dietmar; Li, Tang. Berlin: Orientalia-Patristica-Oecumenica, 2009, 52.
- Hawkes, David. *The Songs Of The South*. Londra: 2011.
- Hsiao, Hai-po 肖海波. *Liu-ch'ao Chih-kuai Hsiao-shuo Hsüen-tse 六朝志怪小说选择*, ed.Luo, Shaoqing 罗少卿. Nan-ching: Feng-huang Ch'u-pan-she, 2011.
- Kao, Karl, S. Y. "Projection, Displacement, Introjection: The Strangeness of Liaozhai Zhiyi," *Paradoxes of Traditional Chinese Literature*. Hong Kong: Chinese Uni. Press, 1994.
- Kapusuzoğlu, Gökçen. *Taiping Derlemesinde Türkler..*Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kirilen, Melike, *Aşına Soylu Beylerin Mezar Kitabeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Li, Fang 李昉. *T'ai-p'ing Kuang-chi 太平廣記*. Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1986.
- Li, Fang 李昉. *T'ai-p'ing Yü-lan 太平御覽*. Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1995.
- Li, Yanshou 李延壽. *Pei Shih 北史* (Kuzey Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1988.
- Lin, Ti-chih 凌迪知. *Wan-hsing T'ung-p'u 万姓统谱*. Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1758.
- Ling-hu, Te-fen 令狐德棻, *Chou Tarihi*周書. Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1988.
- Liu, Hsün 劉昫. *Chiu T'ang Shu*舊唐書 (Eski T'ang Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü
- Ou-yang, Hsiu 歐陽修, *Hsin T'ang Shu* 新唐書 (Yeni T'ang Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu- chü, 1975.
- Ögel, Bahaedin. *Türk Mitolojisi*, C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Reed, Carrie E. "Motivation and Meaning of a 'Hodge-podge': Duan Chengshi's Youyang Zazu", *The Journal of the American Oriental Society*, S. 123 (1), 2003.
- SK. Lim. *Origins Of Chinese Auspicious Symbols*. Singapur: Asiapac Books Pte Ltd, 2012.
- Shen, Yüeh (沈約). *Sung, Shu* (宋書, *Sung Tarihi*). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974, 28.

- Sinor, Denis. "The Legendary Origin Of The Turks". *Folklorica: Festschrift For Felix J. Oinas*, Ed. Egle Victoria Zygas; Peter Voorheis, Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982.
- Ssu-ma, Ch'ien 司馬遷. *Shih-chi* 史記 (*Tarihçinin Kayıtları*). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1986.
- Sun, Hao 孙昊. "Remarks on Sheli 舍利 (Šar): From the Perspective of Politico-Cultural Interaction among the Türk, Khitan, and Mohe (Margal) Peoples", *Eurasian Studies*, Ed. Yu Taishan- Li Jinxiu, VII, (Pekin 2019) 194-218.
- Tai, Liang-tso 戴良佐. *Hsi-yü Pei-ming Lu* 西域碑铭录 (*Batı Bölgeleri Yazıt Kayıtları*). Urumçi: Hsing-chiang Jen-min Ch'u-pan-she, 2013.
- Tuan, Ch'eng-shih (段成式). *Yu-yang Tsa-tsu Cheng Hsü-chi* 酉陽雜俎正續集. Shanghai: Saoyeh Shan-fang, 1931.
- Tuan, Ch'eng-shih (段成式). *Yu-yang Tsa-tsu Cheng Hsü-chi* 酉陽雜俎. Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1781.
- Tuan, Ch'eng-shih (段成式). *Yu-yang Tsa-tsu* 酉陽雜俎. Hsüeh-yüan Ch'u-pan-she, Pekin 2001.
- Wang, Lin. *Celebration Of The Strange: Youyang Zazu And Its Horror Stories*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georgia: 2012.
- Wang, Pu 王溥. *T'ang Hui Yao* 唐會要. Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1955.
- Wei, Shou 魏收. *Wei Shu* 魏書 (Wei Tarihi). Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974.
- Wu, Kang 卞鋼. *Ch'üan T'ang Wen Pu-i* 全唐文補遺 (*Tang Metinleri Derlemesine İlaveler*), C.6, Hsi-an: 1999.
- Yamada, Nobuo. "The Original Turkish Homeland". *Journal Of Turkish Studies*, Volume 9, 1985, s.243-246.
- Yang, Lihui, An, Deming, Turner, Jessica Anderson. *Handbook Of Chinese Mythology*, California: ABC Clio, 2005.
- Yü, Yin 余寅. *T'ung-hsing-ming Lu* 同姓名錄, Pekin: Ssu-k'u Ch'üen-shu, 1756.
- Yüan, Ko 袁珂. *Shan-hai-ching Chiao-chu* 山海經校註 (*Dağlar ve Denizler Klasığı Üzerine Karşılaştırmalı Notlandırmalar*). Shanghai: Chung-hua Chi-liang Ch'-pan-she, 1980.

EK: YU-YANG TSA-TSU'DA TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLER

金史卷一百一十五
卷四
息土人美耗土人醜
之八年化為人
帝女子澤性妬有從婢散逐四山無所依托東偶狐狸
生子曰殃南交猴有子曰溪北通獲猴所育為倉
突厥之先曰射摩舍利海神神在阿史德窟西射摩有
神異又海神女每日暮以白鹿迎射摩入海至明送
出經數十年後部落將大獵至夜中海神謂射摩曰
明日獵時爾上代所生之窟當有金角白鹿出爾若

射中此鹿單形與吾來佳或射不中即緣絕矣至明
 入園果所生窟中有金角白鹿起射摩遣其左右固
 其圍將跳出園遊殺之射摩怒遂手斬呵喃首領仍
 誓之曰自殺此之後須人祭天即取呵喃部落子孫
 斬之以祭也至今突厥以人祭燾常取呵喃部落用
 之射摩既斬呵喃至暮還海神女報射摩曰爾手斬
 人血氣腥穢因緣絕矣

突厥事秋神無祠廟刻繒為形盛於皮袋行動之處以

大正四日
 西陽雜俎

脂蘇塗之或繫之竿上四時祀之

堅昆部落非狼種其先所生之窟在曲漫山北自謂上
 代有神與牦牛交於此窟其人髮黃目綠赤髭髯其
 髭髯俱黑者漢將李陵及其兵衆之膚也西屠俗染
 齒令黑

獠在牂牁其婦人七月生子死則豎棺埋之
 木耳夷舊宇西以鹿角為器其死則屈而燒之埋其骨
 後小骨類人黑如漆小寒則搯沙自處但出其面

西陽雜俎